
**РЕЧЕВАТА СИТУАЦИЯ КАТО МОТИВ ЗА
ПРЕВКЛЮЧВАНЕТО НА КОДА
(Върху социолингвистичен материал
от днешния говор на с. Момчиловци, Смолянско)**

Във връзка с изследването на съвременното състояние на говора на с. Момчиловци, Смолянско¹, най-целесъобразно се оказва обособяването на три социолингвистични групи: I – групата на младото поколение (до 18–19-годишна възраст), чиито представители са учачи; II – групата на средното поколение – в икономически активна възраст, които са предимно със средно образование (75%), и III – групата на възрастното поколение – в пенсионна възраст, повечето от които са с основно образование (78%). Представителите на младото и средното поколение, живеещи в селото, задължително са преминавали през училище или продължават да учат, освен това постоянно попадат в различни социални агрегати², което ги принуждава добре да владеят книжовния език. В битово-разговорното общуване с роднини и близки те си служат с традиционния териториален диалект, следователно се намират в състояние на диглосия тип КЕ – ТТД. Представителите на възрастното поколение са в пенсионна възраст, с ограничени социални контакти, и повечето са с основно образование, така че комуникативното средство за тях е диалектът, а на книжовен език (или мезолект) им се налага да общуват само с гости, с външни за селото хора, следователно се намират в състояние на диглосия тип ТТД – КЕ. Превключването на кода, т.е. преминаването от едната към другата структурна езикова формация е в пряка зависимост от компонентите на комуникативната ситуация. Релевантни се оказват ситуативните фактори ‘участници (комуниканти)’ с техните социални и статусни отношения и ‘тема (смяна на темата)’.

В зависимост от *участниците* в комуникацията се оформят няколко по-типични ситуации, от които – две основни: когато общуването се осъществява с близки и познати, то протича в немаркирана за носителя на ТТД

ситуация, а когато се провежда разговор с външни за селото лица, ситуацията е маркирана с признака 'непознатост на общуването'.

Сериозен мотив за превключването от ТТД на КЕ или мезолект е *смяната на съкомуниканта с външно за селото лице*, т.е. ситуацията от немаркирана се превръща в маркирана. Промяната в кода най-добре се долавя в записите на разговори с познати и непознати лица на една и съща тема.

Записите на речта на информатори от различни възрастово-социални групи в маркирана ситуация (по-нататък за краткост – м.с.) позволяват да се направят някои изводи въз основа на качествения анализ на варирането – наличието или отсъствието на основните фонетични и граматични маркери³, и количествените данни. От наблюдаваните 14 основни маркера само 4 имат по-високи средни стойности:

1) Наличие на *ê* на мястото на стб. **ѣ** и **ѧ** след мека съгласна (шушкатавие също са меки). Процентното изражение на този фонетичен маркер по възрастово-социални групи е следното: I и II група – средна стойност 55% и III група – 72% средна величина (на графика № 1 нагледно са представени стойностите на тази променлива в зависимост от възрастово-социалната група, пола и речевата ситуация).

Най-силна е интерференцията на *ê* в м.с. в речта на представителите на възрастното поколение, значителни средни стойности (над 50%) са показани и при I и II група, при които релевантен е факторът 'пол'. Във II група разликата във фреквентността ѝ в женската и мъжката реч е 10%, а в I група амплитудата е по-голяма (30%). Момичетата и жените в млада възраст са по-внимателни и по-адаптивни към променената ситуация – в тяхната реч интерференцията на *ê* се явява предимно след **ж'** и **ч'**. От графика № 1 се вижда, че в м.с. процентните стойности във всички групи са по-ниски от тези в немаркирана ситуация (нм.с.) – според качествения анализ на идиолектите *ê* се запазва само на мястото на **а** в КЕ след мека съгласна (най-често шушкава).

2) Фонетична промяна **е>и** в основната гласна на глаголите от свършен вид, I спрежение във 2 л. ед.ч. и 1 и 2 л. мн.ч, в безударните предлози (**бис**, **прис**), в проклитичната отрицателна частица (**ни**) и в съюза **че** (**чи**), както и в някои думи (предимно в предударена позиция). Честотното разпределение по групи като средни стойности е следното:

I група – 80%, II група – 90%, III група – 100% (вж. графика № 2 за диференцираните средни величини на явлението според фактора ‘пол’ в м.с. и в нм.с.).

От графиката ясно личи, че факторът ‘пол’ при тази променлива не е релевантен. Високите средни стойности и в трите групи както в м.с., така и в нм.с. насочват към извода, че тази фонетична особеност няма стратифицираща стойност и не е свързана с конситуацията.

3) Отмет на ударението към началната сричка. В речта на момчетата и момичетата от I група в м.с. не са регистрирани случаи с отметнато ударение, а за II и III група са отчетени еднакви средни стойности при жените (50%) и при мъжете (75%). От графика № 3 личи, че представителите на младото поколение безпроблемно отстраняват тази диалектна акцентна особеност от речта си в м.с., докато при мъжете от II и III група интерференцията на този маркер е значителна. Тя се проявява само при глаголните форми (императивни и аористни), докато при съществителните имена не се допуска.

4) Депалатализация на алвеолните и посталвеолните съгласни в редица фономорфологични позиции. Средната величина на явлението в м.с. за I група е 20%, за II група – 47% и за III – 58%. Тази фонетична особеност е типичен маркер – показва социалната стратификация и зависимостта от ситуацията (вж. графика № 4). Релевантни са социално-демографските фактори ‘възраст’ и ‘пол’, а също и ‘образование’. Сравнението на количествените данни в м.с. и в нм.с. показва, че превключването е най-успешно при момичетата, които най-старателно, съзнателно и целенасочено изпитват влиянието на книжовния език, и при жените от II и III група, сред които числото на информаторите с по-висок образователен ценз е най-голямо. В III група се наблюдава рязко спадане на средната величина в м.с. при жените, които по-добре от мъжете осъзнават диалектния характер на маркера и по-успешно го изключват от употреба. В речта на всички информатори в м.с. остава депалатализацията на **ш** и **с** във футурната частица и в кратката възвратна местоименна форма (**ша**, **са**), където тази фонетична особеност в съчетание със замяната на **е** с **а** е лексикализирана и функционира като стереотип (според терминологията на У. Лабов – вж. Лабов 1975), т.е. не е свързана с определени социални фактори.

Фонетичната промяна **е > а** след затвърдяла съгласна е резултат от действащите депалатализационни процеси. Интерференция на този маркер е регистрирана единствено в речта на мъжете от II и III група, съответно 15 и 45% – само в средисловие и краесловие след затвърдяла съгласна, а в началото на думата (предимно в числителното “един”) акави форми в м. с. не се допускат.

Екавият изговор на глагола “нямам” в м.с. има нулеви стойности в I група и сравнително ниски средни величини във II и III група – 10% при жените, а при мъжете – 20% във II и 50% в III група. И върху този маркер влияние оказва възрастта в съчетание с фактора ‘пол’.

Итеративни глаголи с вокална или консонантна субституция в корена в м.с. се допускат единствено от представителите на III група – 33% и при жените, и при мъжете.

Спорадични употреби на дателни падежни форми при личните местоимения (**мен, нам**) и фонетичен облик **хми** на кратката местоименна форма “им” в м.с. се откриват единствено в речта на мъжете от III група – средни стойности до 20%. Случайни единични прояви на интерференцията на елементи от тристепенната система при членуването на имената се срещат в идиолектите на мъжете от II и III група – до 10%.

При превключване на книжовен език или мезолект в речта на диалектните носители се промъкват някои аграматизми, които според тях имат книжовен статус, а всъщност са отклонения от граматичните норми, без да са регионално маркирани – т.нар. солецизми. Именно тяхната наддиалектност ги прави неутрални и предпочитани в разговор с непознати. Репликата, която често се чува в градските автобуси – **ште слàз’ате ли**, се възприема като по-книжовна от правилната **ште слìзате ли**. По същия начин чрез промяна на коренната гласна е образуван и сродният глагол **влазям**. По-висок “рейтинг” има и миналото деятелно причастие **зимàл**, образувано от глагола “да взема” вместо правилното “взел”. (56-год. информаторка, готвачка, о.о., разказва на гости от Пловдив за своето детство) / / пък и тòзи/ дèту ма йѐ зимàл/ и тòй/ едвà дуч’èкал читèрситу дèна/ и тòй са ужèни//.

От представителите и на трите възрастово-социални групи в м.с. не се допуска интерференция на следните маркери: **ô** на мястото на стб. носовки и ерове, мекоост на съгласни в краесловие или пред друга

съгласна, окончание **-е** в м. **-и** в мн. ч. на съществителните, наличие на елементи от тристепенната система при показателните местоимения, фонетичен облик **йѐ** на личното местоимение “аз”, еналакса на приглаголни клитики. Последователното изключване на тези диалектни маркери при разговор с външни за селото лица показва, че те са в най-висока степен диагностични за влиянието на конситуацията (в частност фактора ‘съкомуникант’) и че се осъзнават като най-контрастни на фона на книжовната норма.

Речевото поведение на представителите на трите групи като цяло в м.с. насочва към извода, че при всички променливи, които интерферират, влияние оказват социодемографските фактори ‘възраст, принадлежност към дадено поколение’ и ‘пол’. Превключването от ТТД на КЕ най-успешно се осъществява от представителите на I възрастово-социална група, които имат непосредствен ежедневен контакт с книжовния език, както и от жените във II и III група, които се оказват по-адаптивни и по-чувствителни към промяната в ситуацията.

Интересни резултати дава и проследяването на влиянието на ситуативния фактор ‘тема на общуването’. *Смяната на темата* в нм.с. води до съществена промяна във фреквентността на използваните маркери.

Количествените данни при съпоставката на два откъса от идиолектите на 34-годишна информаторка с полувисше образование, при разговор с нейна приятелка (единият е разказ за порязването на мъжа **й**, а другият е на тема ‘проблеми на работното място’) показват, че фреквентността на някои маркери съществено намалява във втория идиолект: **ѓ** на мястото на стб. носовки и ерове (I – 50%, II – 10%), фонетична замяна на **е** с **а** в началото на думата или след затвърдяла съгласна (I – 54%, II – 20%), мекост на съгласните в краесловие или пред друга съгласна (I – 80%, II – 20%), отмет на ударението към началната сричка (I – 100%, II – 50%). Във втория идиолект не са регистрирани случаи на вметнато **х** в притежателните местоимения “неин, -а, -о, -и, **й**” (нѐхин, -а, -о, -и, хи) и в наречията “навън, навътре” (на̀хвѓ̀н, на̀хвѓ̀тра), докато в първия идиолект реализацията на диалектните варианти е 100%. Във втория идиолект липсват и елементите за означаване на близост и отдалеченост от тристепенната система при членуването на имената, както и еналакси на приглаголните клитики, а в първия идиолект тези

маркери са налице. Двата идиолекта се различават и по употребата на итеративни глаголи с консонантна субституция в корена и на окончание -е в мн.ч. на съществителните – такива употреби, макар и спорадични, се срещат само в първия идиолект. За разлика от посочените фонетични и граматични маркери, които са в голяма степен диагностични за влиянието на ситуативния фактор ‘смяна на темата’, лексиката не може да се използва като показател за изследваното влияние. Значителна лексикална интерференция с източник КЕ се открива и в двата идиолекта: *обаче*, *забравила*, *кракъ*, *човѐка* и др.

Анализираният лингвистичен материал от днешния говор на с. Момчиловци, Смолянско, недвусмислено доказва зависимостта на речевото поведение на книжовноезиковите и диалектните носители от редица социодемографски и ситуативни фактори.

БЕЛЕЖКИ

¹ Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, е изследван с методите на диалектологията от Ст. Кабанов (вж. Кабанов 1956).

² По терминологията на Н. Тилкиджиев (вж. Виденов 2000: 80).

³ Социолингвистическият маркер се определя като “синкретичен знак за действието на комплекс от социално-демографски обстоятелства” (Виденов 1998: 62).

ЛИТЕРАТУРА

1. **Виденов, 1998:** Виденов, М. Социолингвистическият маркер. Към теорията и практиката на теренните изследвания. С., 1998.

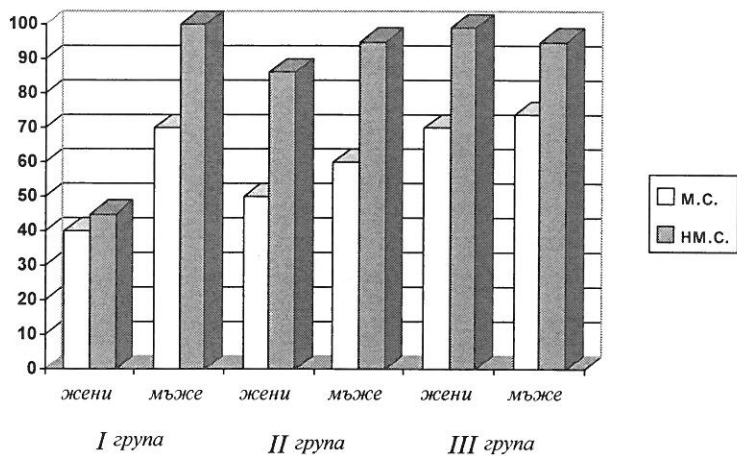
2. **Виденов, 2000:** Виденов, М. Увод в социолингвистиката. София, 2000.

3. **Кабанов, 1956:** Кабанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на ИБЕ, изд. на БАН, кн. IV, 1956, с. 5–101.

4. **Лабов, 1975:** Лабов, У. Изследване езика в неговия социален контекст. – В: Новое в лингвистике, вып. VII. М., 1975, с. 96–182 (руски превод от Labov, W. The Study of Language in its Social Context. In: Studium General, 23, 1970, p. 30–87).

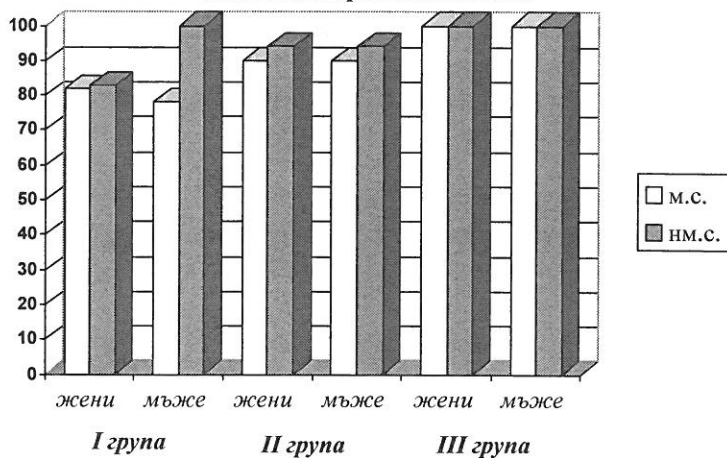
ПРИЛОЖЕНИЕ

Наличие на широко е

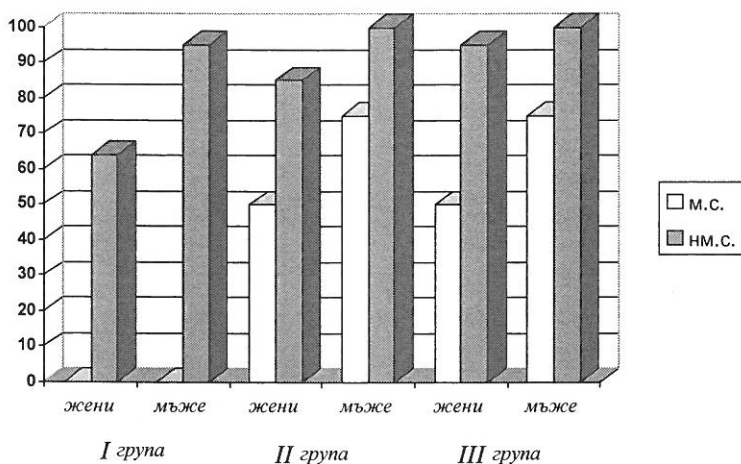
Графика № 1

Фонетична промяна на е в и

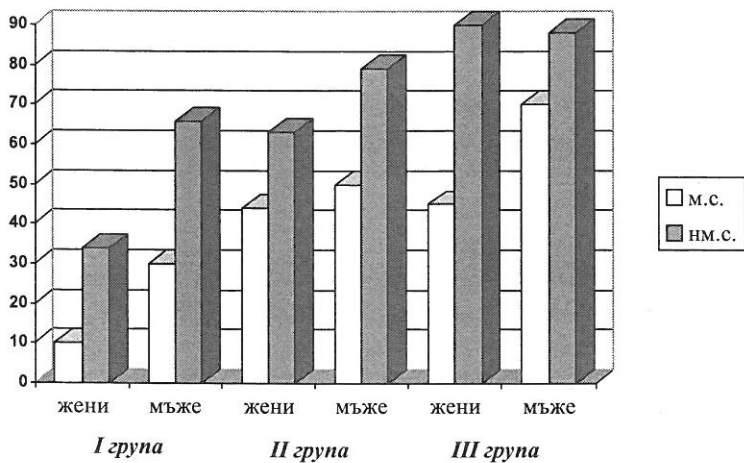
Графика № 2

Отмет на ударението

Графика № 3

Депалатализация на алвеолните и посталвеолните съгласни

Графика № 4